

Յ Ա Կ Ո Ր Պ Ա Ր Ո Ն Ե Ա Ն

(Շար.)

Պարոնեանի նսեմանալուն մէջ զլիաւոր գործօններէն խօսեր եմ կանխող էջերուն մէջ: Վերադիւոր, թէեւ Սփիւռքի Պոլիսին մէջ սկիզբ առած, չէ գործադրուած արեւմտահայերուն ձեռքով: Պոլիս, Մակինցեան, 1922ին, պիտի գտնէ չքեղ տարազը՝ Պարոնեանը հանրութեան ուշադրութեան յանձնող: Մեծապատիւ Մուրացիաններու խոստումը ասլահար ու դիւահար կ'ընէր Խորհրդային Հայաստանի ներկայացուցիչը, որ հանճարային ներշնչումով մը իր դուռը զարնող հեղինակներուն ձեռագիրներէն սարսափած՝ պիտի առաջարկէ — Պարոնեանի արձանը կանգնել Երեւան, Արտվեան հրապարակին վրայ: Նախադասութիւնը իրաւ էր ու պատկեր ստեղծելուն չափովը կը սեւեռէր մտայնութիւն:

Այդ թուականէն ասդին, Պարոնեան կը քալէ իր փառքին:

Սփիւռքը:

Անիկա բազմազբաղ էր ու թշուառ: Չունէր ժամանակ յապաղած ու նեղող ողջերը զգետնելու եւ թաղելու: Ու ոչ մէկ տրամադրութիւն գերեզման իջածները կրկին կեանքին կանչելու: Պարոնեան Արխողոմ աղան էր, գուսան էր, հաստ Հայն էր, որ Փարիզի պուլվառներուն վրայ կոթէսքը պիտի մարմնաւորէր իր ժողովուրդին: Ի՞նչ հարկ դպելու անոր հանգիստին, երբ նոր սրամտութիւնը, փարիզեան նրբութեամբ, ֆօլօնիով, կը բաւէր իրենց, պատահական թերթերու մէջ աս ու ան — զլիաւորաբար կուսակցական եւ զրական հակառակորդներ, — խածնելու. ու այս ծեծկուքը իբր գրականութիւն համեմելու Ֆրանսական ալ սրամտութեամբ: Հոս է որ Համապատկերը կը շեղի այս մտայնութենէն ու կը մտածէ ոչ թէ զառամածներ եւ ուրացումներ վերաքննելու եւ անպարտելու, այլ արեւմտահայ գրականութեան ամէնէն արժանաւոր, երախտաւոր անուններէն մէկուն հանդէպ

իր արդար պարտքը վճարելու: Ասիկա ճշդումն է ահա Պարոնեանի տեղին արեւմտահայ գրականութիւն կոչուած մօայլ, արհամարհուած, չբնացուած եւ այսօր անորակելի յուշքի մը վերածուած գերեզմանատան մը մէջ: Այս ճշդումին համար ես կը գործածեմ համեմատական մեթոտը (տուի վերը այս ընտրութեան արդարացումը):

Կը սկսիմ Արփիարեանով:

Ա. Սրամիտ, Չօհրապ պիտի ըսէր սպրիկ, կիրքի ծանր մթերքով, միտքէն բաց, ծրագիրներու ասպետ ու գործօնութեան մունետիկ, Արփիար Արփիարեան անսրբազրելի լրագրող մըն է նոյն ատեն, այդ Պոլիսին թերեւս միակ ի ծնէ լրագրողը, այսինքն իր իրաւը իր հաշտոյն լաստակերտող, ուրիշին իրաւը ուրացող, միայն իր խելքը գնահատող, գիրքերուն բառովը՝ յանձնապատան, ու թերեւս իր վրայէն ստեղծուած այնքան արդար տարազ մը գործածելով անխոխարինելի կերպով... (1) Չունենալով այդ լրագրողը հանգերձող ոչ միտքի լայն պատրաստութիւն, պարզ խօսքի (°) բացութեամբը՝ ինքզինքը իրաւասու համարող ձեռնարկներու որոնք այնքան ծանր, խղճամիտ քննութիւններու կը կարօտին... թէկուզ սկսուելու համար, ո՞ւր մնաց՝ գործադրուելու: Այսպէս խոշոր գիծերու մէջ իր դէմքը գիտեմ թէ դժուար կը սեղմուի: Արփիարեան, Արշակ Չօպանեանին հետ, կը մնայ արեւմտահայ գրականութեան այն բացառիկ անձնաւորութիւնը որուն գնահատումին համար տեսարան պէտք է գան այդ գրականութեան ոչ միայն բոլոր չափերը, այլ եւ բոլոր տաղանայները, կերպարանքները, նուաճումներն ու կորանքները: Կը զգա՞ք որ ատոր տեղը չէ հոս: Այլապէս բազմերես, բազմաշեայ, բազմերախտ աշխատաւոր մըն է անիկա այդ գրականութեան:

(1) Հոս՝ բառ մը ամբողջութեամբ:

Ուրիշ: Բայց այնքան բաներ որոնք մեզի շատ մօտ են, — իմ հաշույս կը խօսիմ, ու իմ մէկ մասս Սփիւռքն է, չէք մոռնար ասիկա, — իբր գրական կիրք, բարեխառնութիւն, որպէս զի յաջողինք պահել անհրաժեշտ անդաժուցիւնը, յաւակնոտ բառով մը՝ տուարկայականութիւնը, երբ կը դնենք վերջնական գնահատման սեղանէն մեզի հասած իր արդիւնքը: Եթէ այս վերապահութիւնը ճիշդ է Արփիարեանի ընդհանուր վստասկին համար, իմամտ չունի երգիծող Արփիարեանին վրայ, քանի որ երգիծանքին պարզ են յաւակնութիւնները եւ որոշ սահմանները:

Արփիարեան, պէտք է ըսել ասիկա ամէնէն առաջ, ծաւալով այնքան ընդարձակ իր վստասակին մէջ, քիչ է ըրած բաժինը երգիծանքին: Երկար են այս ճշդումին անդրադարձները: Դիտենք որ այս իրողութիւնը, — ծաւալի նիհարութիւն, — նոյնութեամբ հաստատելի է Երուանդ Օտեանին ու Միքայէլ Կիւրճեանին վրայ: Եթէ Օտեանը Պոլիս, «Հայրենիք» օրաթերթին մէջ (1841-96) իր գրական սկիզբը դրաւ իրապաշտ ակորթակներով ստորագրելով քրոնիկ, կեանքի պատկեր, գրական եւ պատմական ուսումնասիրութիւններ, Մ. Կիւրճեան իր մուտքը ըրաւ, յաղթական ու փառաւոր մուտք մը, երգիծող դրագէտին գրահանքովն ու կերպարանքովը, պահեց, որոշ տարիներ, մուտքին պատրաստած նկարագիրը, բայց տակաւ լայնեց իր հետաքրքրութեանց ծիրը, ձեռք երկարելով դրեթէ բոլոր սեւերուն, — քրոնիկ, բանաստեղծութիւն, թատրոն, քննադատութիւն — : Այս փառասիրութիւններուն մէջ ու ետեւէն, երգիծող Կիւրճեանը ծագման հարազատութեամբ մը միայն պիտի յիշեցնէ Մարտիկ Ազային ընդհանուր մթնոլորտը. մնացեալը արեւմտահայ գրականութեան սովորական առաջադրութիւններով է պայմանաւոր: Արփիարեան շուկայէ կուգայ, ոսկերիչներու նկարագրեղ աշխարհէն, ուրկէ ստորագրած իր կտորները Մշակի մէջ (Թիֆլիս) կը շինեն իր անդրանիկ համբաւը... (1) լրագրողի, քրոնիկագրի: Յետոյ, արագ յեղաշրջում: 1878էն վերջ մեր ոչ միայն կեանքին այլ մանաւանդ մտքին մէջ ծնունդ կ'առնեն այն հօգոր

տաղնապները որոնք պիտի յանգէին մեր բնաշնչումին թուրք կայսրութեան մէջ, անշուշտ առանց մեր պատասխանատուութեան: Արփիարեան կեանքին մէջն է 1880ին այդ կիրքերուն, երազներուն ընդվզումին ու կատաղութեան. իր տաղանդը, քո'ւն, կը բացուի լոյս այդ յուզումներուն խթանին տակ: Ու խանութպանի աշկերտ այդ տղէն մենք կը գտնենք Պոլսոյ անգլանիկ լրագրողը — ժուռնալիսթ — բառին ամէնէն հարազատ առումովը: Դարձեալ կը յիշեցնեմ որ սա տողերը չեն յաւակնիր մարդը սեւեռել իր ամբողջութեանը մէջ: Անոր երգիծանքը — իմ նիւթը — կը պարզէ որոշ զանազանութիւն, պլոսքս, զարգացում, միջավայրի որոշ ընդարձակութիւն, տիպարներէն որոշ շահեկանութիւն, ճիշդ ու ճիշդ այն թարմութեամբ ու բարակով որոնք այնքան իրաւ էին Պարոնեանի Եփրատին, մանաւանդ Մեղուին համար: Բայց ահա՛ ճակատագրականը: Այդ ամէնը Արփիարեանի մօտ պիտի մնան տակաւին իրենց հանդամանքներով, մինչ Պարոնեանին մէջ անոնք պիտի դառնան տաղանդին իսկ անյեղլի նկարագրինները: Հետեւաբար մի՛ փորձուիք մտապատկերել այս բառերուն ետին այն ամէնը որոնք Պարոնեանով պիտի դառնան ծանրակշիռ իրողութիւններ, գրականօրէն ազգային կեանքի զանազան կրկններուն վրայ: Արփիարեանի երգիծանքը, կեանքին հետ խորանալու, ընդարձակուելու տեղ, պիտի մասնաւորուի, ժամանակին հետ, տակաւ տեղաւորուելով որոշ շրջանակէ մը ներս, գլխաւորաբար յեղափոխական գործիչներու ապարէզէն: Եթէ 1885էն վերջ, Արեւելի եւ Մասիսի մէջ (այս վերջինը հանդէսի էր վերածուած 1885էն ասդին) անոր ծաղրը ընտանի եւ զուարթ հիւմիւր էր առաւելապէս, տաքուկ, դդուող, երեք դաժան, 1895էն վերջ, Պոլսէն դուրս, անկա պիտի վերածէր իր այդ ծաղրը արեւմտ բանի մը: Այդ բարեխառնութեան մէջէն յեղափոխութենէն վերցուած իր սեւեռումները ունին պզտիկ դեղորներու շլացքը, երբեմն՝ գեղեցկութիւնը. այն իւրայատուկ համը որ չպակսեցաւ իրմէ ստորագրուած ունէ կտորի, հասարակ տեղեկագրէն մինչեւ պարզուկ պատմումը յուշերու: Անոնք, այս իսկ շնորհներով, կը գրաւեն մեզ, մեր դէմքին վրայ ուրուագծելով այդ գրաւ-

1) Պօսքի քաղ կը բուի այս բառը:

ման հաստատումը, Ժպիտը, ծաղրին ըէփլէֆը իբրեւ: Երբեմն այդ կտորները այնքան նուրբ կը թուին մեզի որ ամէն նրբութեան կապուած անհանդատութեան, վախի, անվստահութեան զգացումներ կ'ունենանք, համարելու համար զանոնք ծնունդ իր արհեստը լաւ իւրացուցած մէկու մը ճարտարանքները իբրեւ: Արդարեւ, լրագրողը կը նմանի հանրային կեանքի ծանրաչափին, անոր ազդեցութիւններուն եւ հակազդեցութիւններուն մէջ քիչ քիչ իւրացուցած կճելու, խածնելու: Հեղինակը նոր վարժութիւններ: Այս վարժութեան հետեւանքը երեւան կուգայ երբ փորձ օրագրողը պարզ խանդէ մը, կիրքէ մը խթանուած կը յաջողի ճարտար դարձուածքներու մէջ սեւեռել քանի մը էջերու ծաւալովն իսկ տեսարաններ հաստութեան, յիմարութեան, տղեղութեան, թեթեւութեան: Այս հաստատումը բա՛ւ որպէսզի Արփիարեանի համը յայտարարուի ընդհանուր արդիւնք, ծորումն՝ իր ընդոծին խառնուածքին, եւ ոչ թէ երգիծանքի մասնաւոր շնչուած շնորհի մը: Ուրիշ խօսքով, խառնուածքի յօրինումին մէջ յստակ հրապոյրը կը բաղդատուի՝ Արիստոյ մը Ալայի մը ներքնածին, անդիմադրելի, անվերածելի ձգողութեան: Մտածեցէք ու պիտի գտնէք որ Արփիարեան իր վիպական բոլոր կառոյցներուն, մանաւանդ երբ մարդերը կը խօսեցնէ, կը դնէ անառարկելի բնականութիւն մը որ՝ ծաղրէն առանց նպատի իսկ՝ կը տպաւորէ մեզ շատ հաճելի ձեւով մը. վիպական այդ հերոսները միայն խօսքի համերով չէ որ կը մնան բնական: Անոնք բոլորն ալ տաքորուած են այդ սպրիկ, շնչող, մարդամօտ ու խորապէս հայ բարեխառնութեամբ որ մեր ժողովուրդին անսպառ մթերքը հայթայթեց կեանքը հանդուրժելու, ընդդէմ դարերու: Արփիարեանի քրոնիկները կը սնանին նոյն ակունքէն, ազգային զուարթութենէն: Ու անոր խմբագրականները, քննադատականները, յուշագրութիւնները մինչեւ այսօր ալ կարդացնող հրապոյրը ուրիշ տեղ մի՛ փնտռէք, բայց այն ընդհանուր տրամադրութենէն դէպ ի գործը որ ծընած է միայն ու միայն հեղինակի կենդանակերպին տակ. կայ տակաւին բաւական, նոյն իսկ շատ ճամբայ: Արփիարեան չէ եկած մասնաւորել ձեռնարկներ որոնք մեզ արտօնեցին իր մօտ երգիծողը հաւասարապատուելու վիպողի, քրո-

նիկագրի, պատմողի, խմբագրողի իր արդար, անառարկելի տիտղոսներուն: Ինչպէս որ դրողի մը սեղանին վրայ մանրանկար դաճէ արձանիկ մը անգոր է հակակշռելու չքեղ մարմար արձանը թանգարանին կամ Աղօթարանին, այնպէս ալ Արփիարեանի գործին մէջ երգիծանքը անգոր է հակակշռելու այդ գործին ուրիշ, աւելի դրական երեսները: Երգիծանքը, Արփիարեանի մօտ, պահ մըն է, պատահական թէեւ թելադրիչ կոմիք մը, քաջքուք մը, աւելի յաճախ՝ հաշիւի յարդարում մը, եւ ոչ թէ Պարոնեանի մօտ զգացուած կեանքէն ընդարձակ, անկեղծ, անվերածելի վկայութիւն մը, շատ գորաւոր խառնուածքէ մը ամբողջական պոթիկում մը, ինչպէս նուաճում մը իրական աշխարհամասի մը: Այսպէս, Ազգային Ջոքերը փշրանքներով իբր թէ գոյաւոր, կ'իրագործեն հրաշքը ամբողջական կեանքին, անոր կարելի կերպարանքները, բարիքները անթառամ կարկանդակ մէջ ոչ միայն սեւեռելով, այլ եւ ծաղրուած մարդերու ամէնէն հզօր ապրումները, տիրական կիրքերը, նկարագրին ամէնէն անքակտելի երեսները, լման կեանքին վրայ տալով ծոռող ռզիմ, խառնուածք, անոնց բարոյական իմաստը թուղթին անկորուստ արձանելով Աւելին. խառնուածքը դրուագային, անգարգացում, պահի միայն կապուած, այդ պահը նպատակն ունի ձեզի - մատուցանելու: Ջոքերը կը զարգանան (ամէնէն տիպարային մանրամասնութիւններով, ծնունդներէ վերջ որոնք առանձինն մարդը կը պատկերեն սրտէն գալիք գործօնութեան բոլոր մեծ գիծերուն վրայով) յառաջանալու եւ՝ չքեղ՝ վերածուելու համար անկորուստ քանդակներու, որոնք սահմանուած են ապրելու մանաւանդ իրենց երկրաւոր կեանքէ վերջ: Այսօր ծանր տուրքերու կապուած է Պոէն Գալֆայեան մը վերակաղմել կենսագրորէն, քննադատորէն, պատմորէն: Պարոնեանին մէջ դուք մէկ ակնարկով ունիք զայն, ինծի հետ էք կը յուսամ, ընդունելու համար որ Ջոքերէն՝ նարպէյն ու Արծրունին, Տիգրանեանն ու Միսաքեանը, Իւթիւճեանն ու Վարժապետեանը աւելի իրաւ են քան իրենց օրիփիւալները, սկզբնատիպարները՝ եթէ կ'ուզէք: Արփիարեանի յօրինումները քանի մը էջը անցնելու դժուարող պատկերացումներ էին, կայծկլտուն, սրամիտ, սայց շնչատ, այդ էջերուն վրայ կանգուն, շատ

քիչ, տարտամ աղերսով մը բարբերու իրաւ շտեմարանին ուրկէ կուգան յաճախ արուեստին բոլոր արժանաւոր ստեղծումները: Սխալ պիտի չըլլար, որոշագրելու համար իր ծաղրը, գործածել Գաղղիացիներուն էսփրին կամ Խիւմուռը, որուն հայերէն համազօրն է քաջքըշուքը, համեղ շարութիւնը, աւելի տփգոյն ու պզտիկ բառով մը՝ չարածնութիւնը: Ատիկա չի նշանակեր Օրինեալ Գերդաստանին մերժել արուեստի արժանիք մը: Բայց Համապատկերը արուեստին ետեւէն ուրիշ իրականութիւններու ալ միշտ պիտի բլլայ ուշադիր: Իմ սիրական պահանջներէն մէկն է բարիք սպասել: Անշուշտ բաւական խեղացի էք, այդ բարիքը չսահմանել ընթացիկ բարոյականին տափակութիւններով: Մեր գրականութիւնը օժեւալ եւ առանց կարգի ո՛րքան եպիսկոպոսներ սուհի այդ պէտքը բաւարարող: Բարիքը, իմ նկատածանս մէջ, քանակն է փրկուածին, ապագային վրայ ներկային անկորուստ վկայութիւնը: Իր ժողովուրդին պատմութեան յեղաշրջումը, ըմբռնումին, մտասեւեռումին համար մատուցուած նպաստին մթերքը: Արփիարեանէն ծաղրուած հարուստները, եկեղեցականները, գործիչները, յեղափոխականները, արեւելահայ ինտելիգէնտները, խմբագիրները, հէնցումէնցները փշրանքներ են միայն, ինկած դուրս կեանքին լայն սեղանէն ու՝ կը հետեւի՝ անբաւական ըն-

կերութիւն մը ներկայացնելու: Ոչ իսկ դասակարգ մը: Այս մարդը իր վիպակներուն մէջ ալ պարզած է նման անբաւարարութիւն մը: Այս հաւատամունքն անմիջապէս վերջ, դուք լաւ կ'ընէք մտքի առջեւ բերելով Պարոնեանէն որ եւ է գործ, ոչ միայն անոնք որոնք իբրեւ հատոր են լոյս տեսած՝ իր ձեռքով, այլ եւ կտորուանքներ որոնք Եփրատը, Կիրակնօրեայ Հայրենիքը, Թատրոնը, Խիկարը կը լեցնեն, պզտիկ, մեծ: Ու խորացուցէք ասոնց տարողութիւնը, պահ մը մոռնալով անոնց երգիծական բերումները: Այն ատեն է միայն որ պիտի ունենաք ճշգրիտ Թափանցումը երկու գլուղներու իրարմէ՝ մեծ հեռաւորութեան, քանի որ ծաղրին տարրը երկուքին մէջ ալ ճառագայթմամբ նուազած է ժամանակին վրայ: Արփիարեանի մարդերը — ծաղրանկարները — իրենց հանդէսներէն երբ կը փոխադրուին գիրք, կը դառնան սանկունանկ կերպարանքներ: Պարոնեանի բոլոր գիրքերը ընկերութիւններ են, անխախտ ու վերջնական: Ա՛լ չեմ խօսիր արտայայտութեան հարցին վրայ որ դէպ ի իրապաշտները, խումբին եւ իրապաշտներուն համար ինքնին անկարելոր մանրամասնութիւն մըն է: ...?ցնել աւելի քան փորձուածը, պիտի նշանակէր նոր մենագրութիւններու ձեռնարկել: Կ'անցնիմ Օտեանին:

(Շարունակելի)

ՅԱԿՈԲ ՕՇԱԿԱՆ

ՎԷՆՍԷՆԻ ԱՆՏԱՌԻՆ ՄԷՋ

Ա.

Գու՛ք վէնսէնի ծառեր վայրի շագանակի,
Դարձեալ այսօր,
Վշտամոլոր,
Որպէս ոգին
Հին դըշխոյիս
Որ կ'այցելէ Սօսեաց Ամստոն՝
— Հաւատարիմ իր առաջին սիրոյ ուխտին —
Եկայ ձեզի այցելութեան:
Ամայութի՛ւն ձեր շուրջ բոլոր ...
Մըրիկներու խուլ կաղկամահին,
Սո՛ւր փայլակներ,

Եւ նիւղերու քա՛փն ահաւոր՝
Հիւժախտաւոր քեւերու պէս
Ձեր մերկ կուրծքին ...:

Բ.

Շագանակի ո՛վ գոյգ ծառեր հողմածածակ,
Անցեալ գարնան
Ի՛նչ քարմ էիք, ինչքա՛ն զրւարք,
Սրտիս նրման ...
Տերեւներու դալարին մէջ
Ձերք քահ անշէջ՝